

ČORDA - SRIDA - PORED

BRANKO ĐAKOVIĆ

Odsjek za etnologiju
Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb

UDK 394.011

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper
Primljeno: 1. studenog 1994.

U radu su na osnovu podataka iz literature i prema obimnoj građi iz Upitnica EA obrađeni tradicijski oblici kooperacija u stočarstvu organizirani na zajedničkim seoskim pašnjacima. Najčešći oblici takvih udruživanja i suradnje uglavnom su nestali ili se uvelike napuštaju u drugoj polovini ovoga stoljeća, a bili su poznati pod nazivima čorda, srida, red pored(ovnnica), nadnevnica... Analizom i sistematizacijom podataka iz Upitnica kompjutorski je učinjeno više etnoloških karata.

Stočarstvo je, kao temeljna privredna djelatnost u mnogim regijama relativno dobro istraženo. U kontekstu obrade različitih aspekata stočarstva, bilo da se radi o nekim više formalnim značajkama ili pak o vrlo složenim i slojevitim strukturama u samoj biti djelatnosti, kao i njezinim sociokulturnim i gospodarskim sadržajima, dolaze do izražaja i različiti pristupi problematici istraživanja. Ovi se pristupi ne razlikuju samo formalno metodološki, čak i kada se radi o srodnim, pa i komplementarnim znanstvenim disciplinama kao što su npr. sociologija sela, ekonomska povijest i demografija, antropogeografija i dr. Opseg i rezultati istraživanja najvećim su dijelom i u izravnoj ovisnosti od ciljeva kojima su ista težila. Etnološka istraživanja privrednih, društvenih i inih dimenzija stočarstva, usmjerena prije svega kulturnohistorijski, do danas su uglavnom ostajala na nivou deskripcija i u pravilu kao dijelovi nekih širih tema.

Isto tako, u kontekstu istraživanja tradicija, koje su sadržavale *modus vivendi* stočarske populacije zamjetljiv je nesrazmjer, kako u opsegu tako i u obradi i prezentaciji. To je posebno zamjetljivo kada se radi o planinskoj ispaši stoke i brojnim varijantama transhumantnog i drugog pokretnog stočarenja - s jedne strane, i pretežito stacioniranom stočarstvu s ispašom unutar seoskog teritorija i na bližim pašnjacima - s druge strane.

S obzirom na dugi vremenski kontinuitet, veliku prostornu raširenost te vrlo složenu strukturu sezonskog, često etapnog polunomadskog (čak i nomadskog) stočarstva ovome je bilo posvećivano znatno više stručne i znanstvene pozornosti nego li stočarenju što je egzistiralo u ravničarskim predjelima i koje je često bilo u simbiotskom odnosu s nekim granama poljodjelstva, a trajalo je *tokom cijele godine* ili *periodično* - prije **izdiga**, (odlaska na brdsko planinske pašnjake) ili nakon **zdiga** (povratka s planinske ispaše u matična sela).

To su, čini se, neki od razloga da je gotovo izostala potpunija stručna i znanstvena etnološka obrada različitih oblika i načina suradnje u stočarstvu. Naime, očevidno je da su i neki kooperativni odnosi više privlačili pažnju istraživača, a to su većinom oni vezani uz tzv. pokretno stočarenje.

Organizirani oblici suradnje pri skupnom napasanju na seoskim ili općinskim (državnim)

pašnjacima, koji su manje istraživani, imaju za cilj zajedničko napasanje blaga, a mjestimično i zajedničku brigu o preradi i raspodjeli mlijeka i mliječnih proizvoda, te nekih drugih koristi. Zasnivaju se na racionaliziranju radne snage i sredstava i uzajamnom ispomaganju. Tomu pripada i ispaša koja se može organizirati i naizmjenično po livadama i zemljištu udruženih domaćinstava.

Najrašireniji nazivi za takva udruživanja su **čorda**, **srida**, **red**, **pored**, **poredovnica**, **ređanje**, **nadnev(n)ica** i sl. dok sadržaj naziva kao što su sumijes, supon, sastavljanje nikako nije jednostavno u cjelosti odrediti jer općenito češće pripadaju onim oblicima udruživanja koji su primjereniji planinskoj ispaši, prije svega u Hercegovini i Crnoj Gori i vezani su uz tzv. *planištarenje* i *katunsko stočarenje*.

To se u izvjesnoj mjeri odnosi i na nazive kao što su *sprega* i *suvez*.¹

Iako se po formi ovi oblici kooperacija bitno ne razlikuju, u njihovoj unutarnjoj strukturi postoje manje ili više uočljive varijante i modaliteti uvjetovani ne samo konkretnim geografsko - povijesnim čimbenicima, nego i tradicijskim, svojevrsnim kulturološkim datostima. Ponekad su nijanse na prvi pogled gotovo nezamjetljive ali u minucioznoj analizi uočavaju se razlike koje nisu samo lingvističke i semantičke naravi.

Dosadašnji pristupi uglavnom su se odnosili na opise pojedinih vrsta udruživanja na manjem ili ograničenom području a njihova se stvarna vrijednost može potvrditi tek u istraživanjima zasnovanim na analitičko-sintetičkim komparacijama i klasifikacijama.

Ogledni materijal objavljan je, ali i raspršen najčešće po brojnim stručnim i znanstvenim časopisima i publikacijama.

Prije svega, podaci i opisi vrijedni kao komparativna građa za konkretne analize koje mogu uslijediti, većim dijelom se nalaze u *Zbornicima za narodni život i običaje Južnih Slavena* i najvećim dijelom navode se u poglavljima: Cijelo selo kao zadruga, Pravo, Gojenje stoke - blaga i živadi, Običaji i to prema Radićevim uputama iz *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. U stoljetnom trajanju *Zbornika* građa i prilozi donošeni su u različitim opsezima, uglavnom ne posebno iscrpno. Ovdje su takvi tekstovi, koliko je to bilo moguće, navedeni prema kronološkom slijedu. Tako prve natuknice u svezi s čordom nalazimo već u Lovrećevoj monografiji o selu Otok kod Vinkovaca s kraja prošlog stoljeća, a zadnje su od prije desetak godina. Obzirom na njihovu fragmentarnost i lapidarnost u izrazu smatram da opisane pojave u navedenom kontekstu nije nužno komentirati. Njihova je vrijednost upravo u izvornosti i svjedočenju o zatečenom ili poznatom stanju u određeno vrijeme na određenim prostorima.

¹ Više primjera zorno ilustrira ne samo terminološke nedoumice u svezi s navedenim nazivima i oblicima udruživanja koji se pod njima podrazumijevaju.

Pri jednom od najranijih opisa suvezništva Luka Grdić Bjelokosić (1891: 361), je zabilježio da "U suvezništvo stupaju najbliže komšije iz jednog sela za oranje i zovu se suveznici. Suveznici stupaju u suvez osobito ondje, gdje se ore plugom te treba u plug upregnuti po 6 do 8 volova...Još ima suvezništvo kad se hajvan na ljeto na torove izgoni. Da ne bi mnogi čobani dangubili preko ljeta, kad su oko ljetine potrebiti kući, skupe se po dvije tri, a negdje i četiri zadruge, pa u suzevu izgone hajvan na torove. Kad se hajvan istjera pomiješa se vas, te jedan čobanin čuva sve ovce, drugi sve koze, treći sva goveda, a četvrti svu janjad i jarad. Suveznici gnoje zemlju tedom, spram broja hajvana. U suvezništvu se mlijeko ne miješa, no svaka planinka muze svoj hajvan na obaške. Od kako su jake zadruge rijetke to se nađe suvezništva ove ruke počesto. Ovakav suvez zove se još i smjes." I Josip Lovrećić u poznatoj monografiji o selu Otok -reprint izdanja iz 1897, (1988:173) donosi ovakav podatak: "Selo ne voli čordaša, jer bi se seljani u spregu spregli, pa jedno drugom goveda čuvali, samo da novac ne daju jer je u selu novaca malo, a čordašu se mora platiti, kad mu godina pride", a Kurjakoviću prilogu o *spreži* u Slavoniji (1896:219), navodi da spržnici oru "poredom".

“Sad je tako naređeno, ko nema mlogo, nego samo dvoje, troje goveda, taj ji’ ne smije sam ni čuvati, nego mora dati u čordu. Čordaš čuva goveda cila sela, a plaća mu se od komada po 1 forintu i još ga svaka kuća redom ‘rani.” (Lovretić 1988:173 - reprint prema izdanju iz 1897).

“Ako ima čoporak ili čopor goveda, ili svinja, ili ovaca onda ima svog govedara, ili svinjara, ili čobana. Dapače ima svog pastira i za 5-6 svinja, ili goveda, ako ima svoje muško dite. Inače tira u jutro seoski svinjar svinje, čordaš goveda, a čoban ovce” (Lovretić 1988:437).

“Ima tamo i konja i goveda i prasadi, al’ najviše ovaca i koza. Va’i’ se sastani po dva kozara, a uz nji’ po deset oni’ veliki’ pasa, kaj mrki vuci.” (Krmpotić 1900:138).

“Selo ima zajednički *pašnjak*. Ko ima čudo blaga, taj ima svog *čobana*. Fukara se složi, pa nađe njih desetak jednog dičaka. Čobanu plaćaju 8 seksera do forinta za velikog ‘ajvana, a za malog 4-5 seksera”. (Klarić 1901:274).

“Selo bira čredara na jednu ili više godina. Pogodba s čredarom je gotova kad ga tko digne i okrene”...Čredara pripada deset jajec, i na žgance mesa, i na pražetinu, i jedan sir. Tak ga patri. A ki da više, njegova dika, a ki da manje, njega špota”. (Jančerova 1901:245, 248). Čordara hrane naizmjence domaćinstva od kojih je preuzeo blago na čuvanje.

“Ima i zajedničke pastirine, kada se na priliku jedno pleme ili malica dogovori pa na izminu, po redu ili na dneve pase blago. To se kaže *nadnevica*, koja se ugovori osobito liti za sitni zub. Tad se blago pase u dva ili više jata, izminjujući jata svaki dan po jednomu i drugomu tragu, da ne bude nikomu krivo... U jata se druži bolji s boljin, a gori s gorin čobanin, i tada se počimlje paziti nadnevica. Redaju se čobani na dneve svaki za svojim jatom. Dani se rasporedu prema glavani, kako u koga ima blaga; na jednu priliku, ako jedna kuća ima glava kolik dvi, unda ona pazi dva dana, a druge dvi svaka po dan”.. (Ivanišević 1987:231).

“Tko u ‘vom selu nema dvaest i petero goveda, dade i’ u čordu; svinje čuva svatko sebi, a sad i konje čuva svatko za se. Prije je bila i konjska čorda, pa se sad razvrgla”. (Lukić 1921/1:140).

“Skupni čordar ili čordaš izbira se na zapovidi u nedilju potje podne. U nedilju pred Đurdevo, kad se pročita zapovid, rekne knez il tko stariji izmed ljudi: “Ajte, ljudi, izaberite čordara. Tko će bit nek se javi”. Knez će: “Eto lane je bio N. N., a sad kom volja. On je lipo dobio, sad nek drugi proba”. Ako se nitko ne javi, znaje se ljudi šalit med sobom: “Budi ti! Teb je zgoda, ima vas dosta”. Po tom se već njetko iznađe, tko će bit. Ne nađe l’ se odma prve nedilje, ostavi se do druge i do treće, dok se svi ljudi ne skupu. Tada će jedan:” Evo ja ću bit po osam seksera od glave”. Drugi će: “Ja ću bit za sedam seksera”. Treći će: “Ti ne možeš bit, ti nemaš grunta, čim bi kvar namirio”? Koji se javi za jeftinije, taj bude izabran. Kod straže se odma popiše i napravi ugovor, kojeg se drži i on i selo.

Potlje tog ide čordar s poznatijim ljudima Kranjcu, da ga zapiju. On plati ili uzme na veresiju po pet litar rakije, pa se tude, ako je zgoda, pogodi s drugima, da mu pomažu čordu čuvat. Tako se bira konjski i govecki čordar.

U ugovoru se napiše, da je on izabran i po što, da prima na se svaki kvar i štetu, da je odgovoran, ako inače krepa il se nabode. On ima brigu u jutru svirat, svu marvu sprtit i skupa očerati; oko podne prečerati na ‘nu stranu (Mrsunje), marvu napojiti, s njom u lad, a u večer prid mrak doma dočerati. U čordu ne daju marvu familijaši, koji imaju više od 25 komad goved. Oni čuvaje ekstra svoje, a i po koje tude, samo im tuđinac plati po forinti od glave.

Bilo govecka il konjska čorda, ne more je čuvat jedan, nego bude i' barem četiri, pet. Kako su čaere odgradite, i ne bude kvara, koliko je marve." (Lukić 1921/2:270).

"Govedska čorda može imati do osam sto komada, a konjska do pet sto. (Konjsku je čordu uveo načelnik Galović prije 8 godina, a govedska je od postanja)".

Čordar se 'rani sam od sebe, a i pomoćnike plaća od sebe. On dobije po tri sto pedeset forinti, a 'ni drugi po četrdeset. Od konja se plati po forint, al bude i po 12 seksera". (Lukić 1919, XXIV:145).

"Selo ima skupni grunt, a to je utvajt. To je imanje nepokretno, a spada: pašnik zvan Jelas, šikare u brdu kod vinograda i čaere, što i' ljudi na jednu godinu u zakup uzmu".

Svaka kuća, koja nema dosta goved, daje u čordu i to ne samo krave, nego i vole, junce i bike. Konji i kobile idu ekstra u čordu, a svinje čuva svatko seb, il je da drugom, pa mu plati što čuva.

Čordu čuva čordar ili čordaš. Ne bude to samo jedan čoek, već i' bude i po pet, šest. Od glave se plaća po osam seksera, pa se čuva marva od Đurđeva do svete Kate (dok snig ne zapadne). Selo ima oko osam sto komad rogate marve. Od konja se plaća forinta od glave; ždribe pet seksera, a i to bez 'rane. Svinje se dadu kad i' nema puno, pa se da po forint od glave". (Lukić 1925:/1:121-122).

U opsežnoj Jardasovoj monografiji o Kastavštini u poglavlju *Domaće blago ale živina* nalazimo nekoliko podataka o zajedničkom čuvanju blaga i nekim oblicima suradnje pri tome.

"O mlade lete, kad malo trava podraste i kad počne zelen, recimo ob Jurjeve, počnu judi gonit kravi na paše po komunale. Nekada su po većih selah malomanj si dali kravi va čredu. Uževali su bit i po dve čredi. Saku čredu, pedesetak krav, pasal je jedan kravar. Ta kravar je po rede ale po črede pul sakega hmeta jal i spal tuliko dan, kuliko j' hmet imal krav. Tako j' bil pul jenega jedan dan, pul drugega dva, pul nekega tri, pul nekega četiri i tako po rede, kuliko j' hmet dal krav na čredu... Saki ni dal ni nekada kravi va čredu. Pasla su jih deca ale kakav starac, ki ni bil za drugo... Sako selo ni imelo ni nekada skupnega kravara. Sagde ni ni bilo tuliko komuna, da bi mogle se kravi skupa past. Va nekem sele j' bilo pak premalo hmet, pak ne bi mogli kravara mantinjit. Tako su najveć deca pasli kravi, to onako sused susedu... Već trejsetak let nijeno selo kastafsko nima čredi. Ni već ni komuna, kuliko j' bilo, aš su judi komun štivrali i zagradili. Sada pase najveć saki sam kravi. Neki susedi navade skupa kravi, pak jedan dan pase jedan jene i druge, drugi dan drugi. Pasu jih po črede" (Jardas 1957:264,265).

Ne određujući točno vrijeme na koje se odnose opisi zajedničkog stočarenja na širem području Istre (i posebno u Čićariji), Jakov Mikac donosi više zanimljivih podataka.

"Nekada su se seoska goveda skupno pasla po seoskom zemljištu. Takvu skupinu goveda (krave i volovi) Čići su zvali čereda. Svako jutro bi kravar trubio volovskim rogom i zvao seljake da dotjeraju svoju stoku na određeno mjesto. Kravar je ljeti oko 10 sati dotjerao čredu u selo, a goveda su se sama odvojila od skupine i prilazila svojim dvorima (stajama). Netko je od ukućana dočekaao goveda, pustio ih je u staju i kadinama (verigama) privezao za jaslje. Poslije podne između 15 i 16 sati ponovo bi kravar zvao rogom seljake da istjeraju stoku, a navečer poslije "Zdrave Marije" čereda je opet dotjerana u selo.

Običaj je bio da je netko navečer od ukućana išao dočekivati čredu i odvajao svoju stoku...

Kravar je svake godine činio ugovor sa seljacima i pogodio se koliko da mu plate što će im čeredu pasti i čuvati. Obično su mu za mito (plaću) kako kažu seljaci, dali 100 forinata, a hranilo ga je selo, i to tako: ako je seljak u čeredi imao jednu glavu, hranio je kravara jedan dan. Ako je imao dva goveda, hranio ga je dva dana itd...

Rijetko u kojem selu danas postoji čereda, ali ta više nema one zanimljivosti, kao što je nekada imala. Seljaci sami pasu svoja goveda, ili se dva tri udruže, pa netko od njih čuva." (Mikac 1963:386).

Iz opširnijeg rada nastalog na osnovu terenskih podataka prikupljenih u jednom slavonskom selu može se, za ovu temu, izdvojiti i kraći opis Josipa Miličevića.

"Diobom zadruga promijenio se i način čuvanja ovaca. Sve ovce sela Zaila čine dva *čopora* (stada) i čuvaju ih vlasnici prema dogovorenom rasporedu. Tko u stadu ima do 6 ovaca mora čuvati cijelo stado jedan dan, a ako ima 10 onda čuva dva dana. Tako svatko zna koliko mora čuvati a redosljed se dogovori. Pastir koji je na redu za čuvanje ujutro nailazi kraj kuće i poziva domačine, oni istjeruju ovce, a on ih goni napašu. Goni ih ujutro a vraća uveče. Napasa ih najčešće na pašnjacima Šumarije. Za tu uslugu se Šumariji plaćao određeni iznos po svakom grlu". (Miličević 1983:404).

I u *Glasnicima Zemaljskog muzeja*² (BiH) u Sarajevu nalazimo više radova o ovoj temi, a neki podaci su posve konkretni.

Opisujući život pastira na zapadnoj strani planine Vranice u prvim desetljećima ovoga stoljeća Jovo Popović navodi da "stanove inokosnih pastira sa tuđim volovima, konjima ili jalovinjem zovu na ovoj strani *srida*, dok na istočnoj strani planine postoji naziv *surek*"... "Što se tiče same sride ja smatram da je ona neki rudiment pravog planinskog stočarenja. Čim sitna stoka toliko brojno opane, da pojedina gazdinstva ne mogu ni po 20 komada brava (ovaca) sastaviti, napušta se izdig na planinu. Onda se izgoni samo jalovinj (jalove ovce i krave) i volovi i konji preko ljeta na planinu s ciljem, da se blago na planini utovi, da bi se bolje prodalo." (Popović Jovo 1931: 52,62).

"Neka sela koja se nalaze pod planinom Plasom zadržala su do danas stočarsko iskorišćavanje planine na ova dva načina: dnevni izgon na pašu priplodne i muzne stoke i ljetni izgon na planinu radne i jalove marve i konja. U prvom slučaju jedan ili više čobana prikupljaju stoku od raznih vlasnika u jednome selu i izgone je na pašu preko dana. Pri toj paši iskorišćavaju se padine planine i mali travni zaravanci predgorja. Po običaju i praksi čobani izlaze pravo iz sela na najudaljenije položaje paše. Kako odmiče dan i oni se sa stokom sve više primiču selu, dok pod noć ne siđu na sabirališta, gdje pregledaju i prebroje stoku i onda ulaze u sela." (Popović Jovo, 1935:121).

Istražujući područje Rame dvadesetak godina kasnije Milenko Filipović upoređuje neke odnose iz toga vremena s podacima s kojima je raspolagao od ranije.

Suvezu ili ortakluku "je slično zajedničko čuvanje stoke, "srida": po nekoliko kuća se dogovore pa uzmu zajedničkog čobanina "sridara", da im čuva goveda. Njegova je dužnost da ujutro otera i uveče dotera stoku. Godine 1932. sridaru je za taj posao, a za vreme od Đurđeva do Miholja

² Većina takvih radova objavljena je između 1920. i 1940. godine, a mjestimice i kasnije.

dana, u Dugama plaćano 40-50 dinara od govečeta, a po 10 dinara od ovce. U Prozoru sridare i hrane kuće čija goveda čuva i to po turnusu; negde se broj dana u turnusu određuje i po broju goveda iz pojedinih kuća" (Filipović 1954:169-180).³

"Mnogi čuvaju sami svoja goveda, a čuvaju ih i čobani "kravari", ili "sridari", "srijedari", najčešće za žito i brašno. Tako čuvanje stoke zovu "srida", odn. "srijeda". Neki razlikuju sridu od "nagonice": srida je čuvanje goveda, a nagonica (nagon) čuvanje ovaca."

"Blago u planini čuvaju čobani prema pogodbi ili ga čuvaju sami vlasnici. Udruže se njih nekoliko pa koliko ko ima grla toliko dana čuva svu stoku." (Popović 1962:129).

"...Na Vranici se održao još jedan stari oblik izгона stoke na planinu. To su tzv. *sride*. Za razliku od sureka, *sride* su stada sačinjena isključivo od goveda, napose volova. Čuvari srida, sridari, biraju se iz sela odakle se srida izdiže... Ako sridar nema vlastitu kolibu, onda selo zajednički učestvuje u podizanju kolibe i tora. U ranija vremena sridare je birala općinska uprava i to za više sela zajedno." (Marković 1971:537).

"Velika je retkost da dva domaćina koji nemaju mnogo stoke čuvaju stoku zajednički na taj način da svaki daje čobana na smenu po sedam dana, i onda taj čuva stoku obojice. Bilo je toga ranije (do oko 1930) da se dva domaćina dogovore, pošto se pokose livade, da im čobani budu zajedno na livadama jednog od njih koje su bliže selu. Jedan od te dvojice, koji nije imao dovoljno livada ili ne u selu, davao bi onda onome drugome neku naknadu u novcu ili radu." (Filipović 197:143).

Osim u navedenim publikacijama, pojedini autori također ne zaobilaze ovu temu kada donose, najčešće, monografske prikaze nekoga sela, kraja ili područja. Npr. "Domaćinstva koja nemaju dovoljan broj čobana za čuvanje svih vrsta domaće stoke rješavaju svoj problem na dva načina: prvi i najčešći način je da stupe u *smijes*, a drugi da daju stoku nekom čobaninu u selu da je do zime čuva, uz određenu naknadu njegovoj kući za ovu uslugu. U *smijes* redovno stupaju dva domaćinstva, i to najbliži rođaci ili susjedi.

U *smijes* se obično stupa o Malom Đurđevdanu, kad se zabranjuje da stoka pase po privatnim imanjima koja su pod žitima i livadama. To udruživanje traje do Mitrovdana, do kada se "sredi" sva ljetina i kad stoka počinje da noćiva po košarama i prestaje da se "zgoni" u torove... Prekid *smijesa* traje samo preko zime. Najčešće, raniji *smijesnici* ponovo obnavljaju *smijes*, jer se međusobno najbolje poznaju i osjećaju se kao jedna familija. Samo u slučaju nekih nesporazuma među njima *smijesnici* se mijenjaju.

U toku ljeta stoka *smijesnika* noćiva u torovima. Torovi se postavljaju, već prema dogovoru, najprije na imanju jednog, a zatim na imanju drugog *smijesnika*. "Potorene" njihove nazivaju se *torine*. Na njima žito najbolje rodi, što je takođe jedan od uzroka udruživanja u *smijes* pojedinih domaćinstava u ovom kraju. (Rakita 1979:135-136).

"Domaćinstva koja nisu stupila u *smijes*, a nemaju svog čobana, daju stoku na čuvanje čobanima

³ Filipović nudi objašnjenje smatrajući da je naziv za sridu od starog slav. črda (red) i da zapravo znači zajedničko čuvanje stoke redom (po redu).

Čreda je (prema Skoku) baltoslavenska i slavenska riječ koja se danas najviše rabi u zapadnim hrvatskim krajevima, a često je navode čakavski pisci (Lucić, Marulić, Zoranić, Hektorović). Poznata je i erdeljskim Rumunjima, a i Bugarima (kao čarda, črijeda) dok se kod Mađara pojavljuje kao slavizam.

Općenito označava krdo, stado stoke, ali i red, odnosno izmjenu u čuvanju. Riječ krdo je varijanta riječi črijeda i raširena je na velikom južnoslavenskom području od jugoistoka prema sjeverozapadu - sve do Like.

iz drugih kuća. Čuvarina se plaća ili u novcu ili u radnoj snazi. Godine 1968. se za čuvarinu jednog govečeta plaćalo 1 000 starih dinara, a to je bilo ravno vrijednosti jedne "kopačice" ili jedne "kupilice". Čuvarina jedne ovce iznosila je 500-700 starih dinara. Pre nego što je zabranjeno držanje koza, čuvarina za jednu kozu iznosila je koliko i čuvarina za jednu ovcu. Svinje se ređe daju na čuvanje. Čak i kada neka kuća nema svog čobana, ona nerado drugome daje svinju na čuvanje. U takvim slučajevima na svinje pazi *maja* koja se stalno nalazi u kući. U tome joj pomaže neko dijete koje još nije doraslo da bude samostalan čoban. Slično je i sa čuvanjem konja." (Rakita 1979:140-142).⁴

"Čobani su između dva rata, naročito kod Srba starosedelaca, čuvali ovce više salašara zajedno. Čobaninu bi se ovce dale posle košenja žita. Ovce bi bile kod njega sve dok ima strnike. Mleko je pripadalo njemu a davalo mu se i nešto novca." (Ćupurdija 1981:19).

Posebno su zanimljivi recentni podaci koje za Slavonskobrodsko posavlje donosi Zvonimir Toldi: str. 25. "Čordara se biralo o Blagovisti, ako je vrime dalo, il o Đurđevu. Općinski redar, bubnjar, probubnjao bi kroz selo i pročitao zapovid. Onda se ljudi skupe u općini da izaberu čordara. Više i' se prijavi pa ko bude jeftiniji tog se uzme... Sa čordarom općina ugovor napravi, pošto će čuvat i što mu je dužnost: marvu čuvat i da marva u štetu ne ide, a ako šteta bude, čordar je morao na sebe štetu priuzet. Ni mogao jedan čordar toliku marvu čuvat, spare se tri - četiri, pa onda i obaveze i odgovornost podile.

Čordari zorom, u šest sati čordu kupe... imaju kandžije ularice i pucaju njima, a priko ramena im kožne torbe s 'ranom. Čordari su odnijeli kući tele ako se neka krava oteli ili gazda dođe po nju. Za to kao i za obavjest da neka krava "vodi" dobijao je nagradu od gazde.

Mjesečno su plaću od kuće do kuće kupili, a plaćalo se po komadu govečeta. Pogađali su se do svete Kate, a ako bi prišla sv. Kata, a još čorda išla, ekstra se pogađalo.

Bila je i čorda svinja, a čuvao ju je jedan stariji čovjek samo za hranu. Svaki dan mu druga kuća torbu pakovala."

Poredovnica

str. 25. za Brodski Varoš: "Kad je čorda pristala, išla u Varošu *poredovnica*, a kad je silni promet kroz selo prošao i to prestalo".

str. 53. Dubočac: "U *poredovnici* je danas 150 krava, čini se da su ovo posljednji dani *poredovnice*. U *poredovnici* kuće se izmjenjuju u čuvanju marve. Za dve krave kuća daje jedan red, a za tri krave prvi red čuva jedan dan, a drugi dva dana. Budu četiri čobana u *poredovnici*. Uz mlađe čobane su i stariji ljudi. Ko ne more u *poredovnicu* taj plati da drugi taj red za njega čuva. U *poredovnicu* se ide od Josipova do Svi Sveti, a ako je lijepo i duže."

str. 54. Klakar: "Tri su *poredovnice* u Klakaru, svaki kraj ima svoju. U Grede se sparilo 15 kuća, a u Doljanskom kraju 25, a u Čavatovu 14. Sa svakom *poredovnicom* ide jedan čoban."(Toldi 1987).

⁴ Jedan od naziva za takvo čuvanje svinja je *nagonica* (prema Vuku), a dobar primjer donosi i D. M. Đorđević (1958:21-23): "I krupna i sitna stoka ranije se čuvala zajednički... Danas ima sela gde se čuvaju svinje "na red". Koliko ko ima svinja, toliko dana ih čuva... Udruženi pojedinci često puta čuvaju po 80-100 svinja. Za vreme dok se svinje žire, mnoge se isprase i time poveća krdo. Sopstvenik je dužan čuvati krdo dan više na svako prinovljeno prase."

Rajko Nikolić, pak, piše da se stoka čuvala na seoskim pašnjacima i da je cijelo selo imalo jednoga ili dva kravara (govedara) koga su pogađali "za godinu dana od Mitrova do Mitrova dana", a "Za svinje je u svakoj četvrti ("ftrtalju") sela postojao po jedan zajednički svinjar. Svinjara pogađaju od Đurđeva do Mitrovadana i od Mitrovdana do Đurđevdana. 1953. godine plaćalo se po komadu 100 dinara za 6 meseci. Uz to bi još dobijao od svakog vlasnika čije svinje čuva "ručak u torbu" (sir, slanina, hleb), redom i to onoliko dana, koliko pojedinac ima svinja u čoporu".

"Seljaci s manjim brojem ovaca redovno se udružuju i uzimaju zajedničkog čobana. Takvi se pojedinci nazivaju *čoporaši*. Običaj je da čobana pogađaju od Đurđeva do Mitrova dana. Na Đurđevdan čoban prima ovce od starog, prošlogodišnjeg čobana, pošto se prethodno prebroje, i od toga je dana novi čoban odgovoran za svaku ovcu ukoliko joj nanese bilo kakavu štetu. Toga dana se obično sastane celo *društvo*, tj. čoporaši koji sa svojim ovcama učestvuju u sastavljanju čopora i dogovorno biraju za "gazdu" ili najstarijeg između sebe ili čoveka koji ima najbolje mesto za salaš.

U 1950 -oj godini čoban je po pogodbi primao: za pola godine od ovce po 240 dinara u novcu, zatim, dok ne počne muža, svakog dana večeru, a kad počne muža onda mu hrana sleduje dvaput dnevno. Hranu donosi čoporaš čiji je red da muze mleko..." ili "na svakih pet ovaca sledovao je čobanu 1 dan hrane (ako neko na pr. ima 20 ovaca onda je taj dužan da da 4 dana hranu), kad se tako izređaju onda bi počinjali iznova i to sa onim domaćinom koji bi imao najviše ovaca u čoporu." (Nikolić 1958:99-101).⁵

Pozornost zaslužuju i pregledni prikazi ovakvih načina stočarenja ("živinoreje") u Sloveniji koje donose Vilko Novak i Pavle Blaznik.

"Vaški pašniki so bili primereni za dnevno pašo, ki je živina dosegla in so praviloma se je vrnila v enem dnevu, tako da je prenočila v vasi. Take pašnike su praviloma uživali vsi vaščani ali vsaj vsi lastniki starih kmetij. Ker je bil tak pašnik praviloma v skupni lasti, se označuje kot

⁵ Budući da su ovim opisom obuhvaćeni različiti termini i njihovi različiti sadržaji smatram da bih kao pojašnjenja mogao navesti i definicije za neke od njih, koje je dao Sreten Vukosavljević baveći se više desetljeća, između ostalog, i različitim oblicima radnih udruživanja u selima na području bivše Jugoslavije.

Vukosavljević (1983:515-517)

SUPAŠU opisuje kao udruživanje "po dva do četiri domaćina" koje se uredi tako "da jedan domaćin daje čobanina za goveda, drugi za ovce (i koze ako ih ima), treći za jagnjad (i jarad)... Stoka se obično ne razdvaja uveče, nego ide u jedan tor. Po broju stoke i po dobu godine raspoređuje se koliko će kome stoka toriti zemlju. Biva i to da stoka bude stalno u toru jednog supašnika pa se onima drugima nadoplati u đubretu. Pastire hrani svak svoje... Supaše ima i sa plaćenim čobanima. Plaćaju ih i hrane srazmerno broju stoke. Obuvaju popola." Prema njegovim podacima žene mužu stoku u zajedničkom toru, odlučenu prema vlasnicima, a svaki vlasnik nabavlja sol za svoje ovce.

Navodi i primjere (za Sandžak i Hercegovinu) da se u supašu može uključiti i zemlja.

SASTAVLJANJE: "Dva, ili tri, ili malo više suseda sastave svoju stoku i čuvaju zajedno. Jedan pastir čuva zajedničke ovce, drugi zajedničku šiljež, treći goveda. Bude tako da telad i jagnjad ne sastave, nego svako čuva svoje oko kuće, ili drži u ogradi, ili telad pripinje. Sastavljanjem zovu i kad pastiri na pašnjaku stoku sastave samo po neki dan, ali ostanu svi kod stoke... Pri sastavljanju nije uređena nikakva zajednička muža niti kakav red u zajedničkom iskorišćavanju đubriva.

SUPON: za supon tvrdi da je poseban način sastavljanja u brdsko planinskim krajevima s udaljenim pašnjacima i gdje se organizira zajedničko stanovanje i čuvanje stoke, ali zasebna briga o bijelom mrsu. Ali "ako se o stoci radi u selu, na selini i na seoskim livadama, kada nisu zabranjene, onda je teško napraviti razliku između supona i supaše". Pored sumijesa u stočno supašenje još idu izmina, nadnevica, poređe.

gmajna, v tržačkem zaledju tudi kot *komunela*, ponekod kot *skupščina*... Skupni vaški, gmajnski pašniki so bili namenjeni zlasti zgodnji pomladanski in pozni jesenski paši. Za živino, ki je niso gnali na planino (ker planin niso imeli ali iz drugačnih razlogov), so uporabljali vaške pašnike tudi poleti.

Vaška ali gmajnska paša je bila daleč *prevladujoči način*. Začenjala se je skoraj posvod na Jurjevo (24. april), končala pa na Vse svete (1. november). Glede na tehniko živinoreje v splošnem ni postavljal specifičnih problemov. Posebno v starejši dobi je imela vas skupnega pastirja (za govedo: črednika), lahko pa je tudi posamezno gospodarstvo imelo lastnega pastirja (navadno otroka). Ker se je velika živina vračala z gmajnske paše v domači hlev, so molzli krave doma...” (Novak 1970:348).

“Najbolj pogosto je bila v skupnem uživanju slabša zemlja v bližji vasi. Ta je bila namenjena *vsakdanji paši*, s katere se živina vračala čez noč domov (*gmajna, občina, skupščina, komunela, kontrada*)... Pri goveji živini so pogosto organizirali le skupno pašo na gmajni (*soseskin pašnik*), mlekarstvo pa je bilo ločeno po gospodarstvih. Pri drobnici je bila pogosto skupna ne le paša, tem več tudi molža oziroma predelava mleka v sir (npr. sirjenje v skupnem kotlu), ker je količina mleka majhna in je bilo treba siriti takoj po opravljeni molži; namesto da bi molzel in siril vsak gospodar zase, je bilo bolj gospodarno, opraviti delo hrkati. Druga dela na gmajni so opravljali skupno ali ločeno, pač glede na njihovo vrsto, glede na boljše gospodarstvo in glede na krajevne navade.” (Blaznik 1970:150).⁶

Rijetki avtorji koji su analizirali i komentirali neke od problema vezanih uz ispašu na zajedničkim seoskim pašnjacima i oblicima organizirane suradnje pri čuvanju i ispaši blaga došli su do nekih zanimljivih činjenica. Primjeri takvoga pristupa posve su tipski pa smatramo za shodno na ovome mjestu upozoriti na njih. Jedan od takvih je rad Pave Vukovića i na ovome mjestu skrećemo pozornost na, za nas zanimljive, neke dijelove.

“Borba oko prava ispaše na seoskim pašnjacima (npr. u Slavoniji) u devetnaestom stoljeću ponekad se odvijala u dosta dramatičnim okolnostima pa je bila nužna i zakonska regulativa kojom je određivano to pravo u slučajevima uzurpacija ili otkupa pašnjaka bilo da su u posjedu vlastelinskih ili zadrudnih obitelji, ili da su bili općinsko vlasništvo. Čak je i Sabor izdao “Zakon od 2. veljače 1892. godine kojim se privremeno uređuje pravo dijeliti općinske pašnjake” (Vuković 1973:129) ili dalje:

“Osvrnut ćemo se na akciju upravnih vlasti oko reguliranja paše na općinskom pašnjaku. Ona je usmjerena uglavnom na čuvanje krava, dok se za čuvanje svinja i konja ne organiziraju čordaši. Godine 1882. kotar Oriovac pokreće akciju u svim općinama. Međutim, iz općina stižu različiti izvještaji. Na primjer, općina Kaniža javlja da nema zajedničkog čordaša: “nego se još starinskim običajem služe, naime svaka pojedina kuća derži svoga vlastitog pastira za goveda i svinje... U

⁶ Pavlović Jeremija (1928:56), u opsežnoj monografiji o Maleševu navodi, fragmentarno, neke oblike udruživanja za čuvanje različitih vrsta stoke.

“Za čuvanje govodi bio je *govedarnik*. To je poveći zagrađeni prostor u planini, čija se zgrada s vremena na vreme premeštala, da bi se svuda đubirila zemlja. Na govedarnik se slala sva nepotrebna goveda, pa i muzne krave. Od muže tih krava dobijalo se po malo masla, što je sledovalo čobaninu. U govedarnik su se udruživali samo susedi...

str. 76. “Goveda, koja su u selu za rad nepotrebna i leti i zimi su u planini, u *govedarniku*. U govedarniku udružuju goveda više domaćinstava iz jednog mesta, koja im čuva naročiti čobanin, koga oni zajednički plaćaju.

str. 79. “I konji se čuvaju zajednički. Čobani za to dobijaju po 50-60 din. od jednog grla.”

“Svinje čuva “selski svinjar”... Seoski svinjar prima svako jutro svinje od svih domaćina i to na određenom mestu”.

općini Sibirj su još 1879. bili određeni čordaši koji su po glavi stoke dobivali jednu forintu; no ovako organiziranom čuvanju stoke otpor su pružale najjače kuće.

Akcija za uvođenje čordaša bila je pokretana i prije 1882. godine ali s manjim uspjehom. Godine 1876. upravne su oblasti nastojale uvesti čordaše. U odgovoru iz općine Sibirj od 18. travnja 1878. kaže se da je čorda tek sada uspostavljena... i "U našem selu Sibirju nije poleg obstojećih naredaba čorda za rogatu marhu ustanovita, nego je starešina Stipo Trgovčević samovoljno svoju kućanku Julu i Evu nametnuo da kao čordari marhu po 60 nč. od glave i to samo od nekoliko kućah čuvaju, ostali seljani ostaviti su na milost i nemilost. Mi jesmo našli Pavu Matošević kbr. 73 i Stipu Tominović kbr. 93 iz Sibirja koji su se drage volje za čordare cela sela najavili i koji su pripravnici marhu od glave 50 nč. čuvati, nu rečeni starešina neće od toga da znade, nego hoće da ona po njemu ustanovita čorda u krieposti ostane, a mi drugi da se brinemo kako nam je volja. Po nami iznađeni čordari nemogu službu toliko dugo primiti, dok se sva selska goveda u jednu čordu ne predadu, još drugačije kad bi dve čorde obstojale nebi nikakve hasne imalo..." Na ovo im je iz kotara Oriovac odgovoreno da se silom nitko ne može natjerati da bude čordar. I dok su se veće kuće opirale postavljanju čordaša manjim gospodarstvima je odgovaralo takvo čuvanje stoke, jer je stvarno bio gubitak vremena da jedan pastir čuva jednu ili dvije krave.

Akcija je nastavljena i tokom 1883. i 1884. godine, iako veoma teško jer su sa raznih strana pružani otpori... čordaša uvesti je bilo teško i zbog male novčane naknade koja mu se nudila, a za veću se naknadu nije isplatilo davati stoku na čuvanje. Konačno je za sve čorde ustanovljena taksa po 80 nč. po komadu... Tako su i 1885. godine općinski uredi popisivali stoku i uspostavljali čordaše. Kotar Oriovac nastoji da te godine uspostavi i čordaša za svinje (jataš ili pastir). Iz općinskog ureda Nova Kapela javlja se da se silom nitko nije mogao odrediti za čuvara, jer se nitko nije htio "zaprisegnuti"... Godine 1888. akciju oko čordaša preuzima Gospodarsko društvo Zagreb... Običaj je da se čordom čuvaju samo krave, konji ne idu na pašu, a za svinje postoje posebni čuvari" (Vuković 1973:126-127).

Posve su rijetke sistematizacije i pregledi kooperacija u kojima su uključivane i one na zajedničkim seoskim pašnjacima ili u blizini sela. Ipak u radu V. Čulinović Konstantinović u kome je "dan kraći opis svih oblika tradicijske kooperacije s osnovnim karakterističnim odnosima" nude se klasifikacije na osnovi više različitih kriterija (društveni odnosi, proizvodni rad, robno-novčana razmjena i rad, društvena solidarnost). Prema mišljenju autorice, oblicima međusobnih povezivanja i pomoći na osnovi proizvodnog rada, a u okvirima seoskih društvenih grupacija (pored redovničkih mlinova, tlake i kuluka, ribarskih udruživanja itd.) imaju se smatrati i neki drugi, a:

"Na dinarskom prostoru sačuvan još u manjem opsegu, običaj zajedničke brige oko ispaše stoke. Kod velikih, razbacanih sela, zajednička ispaša (zasebno - ovaca, goveda, konja) organizirala se u okvirima *komšiluka* (zaselaka) ili u dva tri *reda* za pripadnike istog roda. Po običajnom redu svaka kuća je za pet ovaca, ili dvije krave, davala i hranila svog *čobana* po jedan dan. Takva ispaša u *redu*, *redom* obavljala se na zajedničkom seoskom zemljištu." (Čulinović-Konstantinović 1987).

UPITNICE

U ovome radu kao izvorni materijal za analitički pristup i sistematiziranje podataka korišteni su podaci iz Upitnica *Etnološkoga Atlasa južnoslavenskih zemalja*, Centra za etnološku

kartografiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, prikupljeni za nekoliko tema i iz skoro 3100 sela u vremenu od 1963. god. do sredine osamdesetih godina.

Ova izuzetno bogata i vrijedna empirijska građa koja je u posljednjih tridesetak godina prikupljena apsolutno je nezaobilazna i za izradu etnoloških karta koje su u prilogu rada.

Iz Upitnica su za obradu uzete teme (ili dijelovi tema s odnosnim pitanjima):

TIPOVI STOČARSTVA

Pase li se na pašnjacima i pasu li stoku - blago samo na vlastitom ili i na zajedničkom seoskom pašnjaku u *blizini* sela ?

ČUVANJE STOKE

Tko napasa stoku na seoskom pašnjaku? Pase li se sva seoska stoka zajedno, pa selo ima svog zajedničkog pastira (čordaša, ili?) ili svog kravara, svinjara, ovčara itd. (njihova imena)?

STOČARSKI STANOV I TOROVI

Nesumnjiva, ne samo dokumentacijska vrijednost *Upitnica* u najvećem dijelu nije sporna. S obzirom da je za potrebe ovoga rada pretraživano oko 3100 Upitnica (s gotovo isto toliko lokaliteta) s područja bivše Jugoslavije, pouzdano se može ustvrditi da se radi o iznimno vrijednoj građi. Nažalost, porazna je činjenica da su mogućnosti etnološke kartografije, i pored nekih metodoloških ograničenja i nedostataka, u nas do danas skoro u potpunosti ostale neiskorištene.⁷

Pomno i kritičko iščitavanje *Upitnica* upućuje na njihovu nejednaku vrijednost. Neki podaci su vrlo diskutabilni, neki čak i netočni. Uzroci su različiti. Nekada je to ne baš najsretniji

⁷ DULAR, Andrej (1991: 176, 177)

Komentirajući "vasnu knjigu Sodevci" kao izvor za etnološko proučavanje "vaške skupnosti" Dular nas obavještava da su u njoj, između ostalog ... "pisane pogodbe, sklenjene med vaškimi gospodarji in pastirjem, ki so ga le-ti vsako leto od jurjevega (24.aprila) do martinovega (11. novembra) najemali za pašo svoje živine na gmajni. Pogodbe se vsebinsko ne razlikujejo dosti med seboj. V njih so zapisana določila o trajanju paše, o zaslužku pastira v denarju in v naturalijah (pred svem v obleki in živilih) ter o drugih obveznostih vaščanov do pastirja (na primer pomoč poganajača pri paši in odganjanju živine na pašo). Vaški oskrbnik Juraj Mašič je leta 1953 takole zapisal pogodbo med pastirjem in vaščani:

"Vaščani Sodevci so napravili / Pogodbo / z tov. Bedenk Jože občine / Mozel. okraj Kočevje / Gori imenovani se zaveže da bo / pasel in čuval vasno živino / za svoto 500 din od ene glave / in 2 kg koruze 2.kg.krompera / pašo začne 7. maja 1953. / Pastir se zaveže da bo živino dobro pazil in čuval / škodo samo poganjače morajo / dat vaščani dobre in nad 14 let / stare. / Vaščani se zavežejo da bojo / držali pastira redno po / starem običaju to se pravi / da koliko glav bo kateri / odganjal bo plačal vse / in držal pastirja do 11. nov.53/ in gori navedeno svoto razen / če bi katera krava telila / ali da katero govedo zboli / za več mesecev ne rabi držat / če slučajno kateremu živina / med pašo pogini ne bo držal / in ne plačal pastir / se zaveže da bo pašo / končal 11.nov.1953 / Vaščani so enoglasno sklenili / da če pastir brez zroka / pusti ne dobi plačila. / pastir mora tudi pazit / da nebojo poganjači metali / kamenja in šibja v kal. / Mašič / Bedenk Jože / (podpisi vaščanov)...

Navadno je pastir ob začetku paše dobil nekaj tudi "na račun", in vaški oskrbnik je to seveda vestno zapisal...

Pastirjevo prehrano in bivanje pa je v pogodbi še dalje urejel nenapisan "stari običaj", po katerem je moral vsak gospodar skrbeti za pastirjevo prenočišče in hrano tudi toliko dni, kolikor je imel parov govedi, ki jih je pastir pasel na gmajni...

Pred začetkom skupne paše so morali vaščani popraviti poti in posekati grmovje, ki se je razraslo ob njih, obenem pa so jih tudi ogradili, da živina ne bi hodila po vrtovih in njivah. Pot, ki je vodila na gmajno, so bili dolžni popravljati vsi, ki so pasli živino..."

Skupno vaško delo je obsegalo tudi dela, ki jih je bilo treba opraviti na gmajni pred začetkom skupne paše. Treba je bilo očistiti gmajno, ograditi stajo, popraviti barako za pastirja in očistiti kal za napajanje živine."

izbor suradnika i zapisivača, ponekad loš kazivač, a u nekim slučajevima nedovoljno precizno, pa i dvosmisleno postavljena pitanja.

Površan odgovor, konstatacija da je nečega bilo i da ga više nema, izostanak detaljnijeg opisa neke pojave najveći su nedostaci u prikupljenoj građi. I takvi podaci, doduše, mogu biti upotrebljivi u ograničenom opsegu (npr. pri nekim statističkim obradama), ali izradu potpunih tipologija i kartografsku obradu iza koje slijede analize teško da je moguće valjano načiniti ako imamo zapise od kojih ćemo neke navesti kao primjere uz kraći komentar.

Za selo Rosalnice kod Metlike (De 341) imamo ovakav podatak: "Imeli su skupno pašu danes ne već". Iz ovakvoga zapisa ne vidimo tko je u selu imao zajedničku pašu (nekoliko domaćinstava, zaselaka, cijelo selo); ne znamo kako je bila organizirana skupna paša (pastir je biran iz udruženih domaćinstava po nekom utvrđenom redu ili su ga zajednički unajmili i plaćali); ne znamo ni gdje se provodila zajednička paša i na koji vremenski period i isto tako ne znamo do kada su imali zajedničku pašu, za koju stoku, i kada je končno prestala, pa na kraju i zašto.

Slično je i s odgovorima tipa "imaju" ili su "imali" seoskog govedara (os 111, Desovo - Prilep; NR 442, Blace - Tetovo), odnosno "imali su zajedničkog čordaša (dj 134, Duzluk - Orahovica; dg 442, Okešinec - Ivanićgrad), ili "ranije se išlo u red" (eE 422, Gornji Modruš - Josipdol).

Kad imamo bilješku da "oko 50 volova čuvaju tri čobana" (hI 224, Pribeljci - Šipovo) vrlo smo skeptični u pogledu vremena na koje se podatak odnosi, a isto tako ne znamo kako je organizirano to čuvanje niti njegov naziv, kao ni određenje mjesta na kome se volovi čuvaju (npr. u blizini sela, na planinskim pašnjacima kao surek ili?).

Posebne teškoće za analize pričinjavaju odgovori tipa "da", "ne", "ima", "nema", "bilo je toga" i sl. upravo zbog formuliranja većine pitanja tako da se na njih traži opisan odgovor.

Kao optimalno metodičko pomoćno i heurističko sredstvo u radu s podacima iz *Upitnica* korištena je etnološka kartografija.

Po prvi put u nas se u svrhu kartografske obrade i apliciranja građe na osnovu predložaka etnografske građe prema Albersovoj konusnoj projekciji prema mjerilu 1:2,000000 pristupilo računalnoj izradi strukture baze za obradu ponovljivih numeričkih i tekstualnih podataka s višenamjenskim mogućnostima pretraživanja, a potom i izradi programa za kompjutorsku pripremu i ispis karata. Neke mogućnosti ovoga pristupa koji donosi znatna poboljšanja ne samo u organizacijskom nego i metodološkom pogledu pokušao sam primijeniti ovom prilikom.⁸

⁸ Ako se ima u vidu činjenica da Centar raspolaze s gotovo dva milijuna kartica i podacima za 157 tema, a da je publicirano tek nekoliko radova koji se temelje na toj građi, razumljivo je da u našim stručnim i znanstvenim krugovima vlada stanovito nepovjerenje, naglašen oprez i nedoumica u pogledu njihove stvarne vrijednosti, dosega i uopće potrebe same kartografije. Nikako se ne smije zanemariti ni činjenica da se radu na etnološkoj kartografiji u većini evropskih zemalja posvećuje ne mala pažnja. U svakom slučaju su ne samo ogledni nego i vrlo vrijedni publicirani radovi u (npr.) Zborniku Forschunben cum Etnografischen Atlas Europa und seiner Nachbarlander iz Göttingena. Nedavno je, 1990. god. održan VIII internacionalni kongres o Etnogrfskom Atlasu Europe i etnološkoj kartografiji, a u prestižnom slovačkom časopisu s intrenacionalnim referencama "Etnologia Slavica" XXIV-XXV, Bratislava, 1993. objavljen je cijeli blok radova s kartografskim temama. Da spomenemo samo neke: Aleksander Fenton (Edinburg) - "The European Ethnological Atlas: Past, Present, Future; Sona Kovačevićova (Bratislava) - Der Etnogrphische Atlas der Slowakei im mitteleuropaischen Kontext; Edith Horander (Graz) - "Zur Bedeutung des Europaischen Atlases im Hinblick auf die europaische Integration". Uz to postoji niz primjera dobrog rada u etnološkoj kartografiji u gotovo svim zemljama srednje i zapadne Evrope.

Seoski pašnjaci su ledine i neobrađene površine na kojima su pravo ispaše imali svi stanovnici sela (u nekim slučajevima i dva, rijetko više susjednih sela). Zavisno od imovinsko - pravnih odnosa uređenih u općini ili širem području za korištenje nekih od tih pašnjaka bilo je potrebno plaćati pašarinu. Poznati su pod različitim nazivima: **gmajna, gmanje, općinsko, utvaj, utrina, čair, urije, selski (i)spašnjak, komunsko, komunada, komunela** itd.⁹

Pravo napasanja imali su svi suseljani, bilo da su napasali stoku svako za sebe i s vlastitim pastirima (iz kuće ili unajmljenim), bilo da su se na različite načine udruživali za čuvanje stoke. S takvih pašnjaka u pravilu je mliječna stoka vraćana u selo gdje su vlasnici zasebno brinuli o mlijeku naročito kada se radilo o kravama dok je za ovce mogla biti, na više načina organizirana podjela i prerada mlijeka na samom pašnjaku. Podjela, a ponekad i prerada mlijeka mogla se na pašnjacima (pod nazivima *salaš, bačija, mandra, stina*), obavljati prema broju muznica ili premjeravanju mlijeka, kako je to uobičajeno i na planinskim pašnjacima i stanovima.

Na kartama 1. 1A. i 1B. uneseni su opći podaci o rasprostranjenju pašnjaka, najjednostavnijom podjelom prema tome da li se paša organizira pojedinačno po domaćinstvima ili se na neki način udružuje više domaćinstava. I u slučajevima kada se navodi da kuće napasaju zasebno svoju stoku na zajedničkim seoskim pašnjacima ne može se zapostaviti činjenica da se tu radi o individualnoj brizi za blago, ali da pastiri svakako surađuju u nekim oblicima društvenog života (npr. igre, zabave, uređivanje prolaza do pašnjaka, briga o napajanju stoke i dr.).

Kartom 2. pokušali smo, i pored oskudnih podataka, predstaviti najraširenije nazive zajedničkih seoskih pašnjaka koji su mogli biti u vlasništvu sela (ili dijela sela, odnosno u seoskom ataru), u općinskom ili državnom vlasništvu, a u Crnoj Gori još u posjedu bratstva ili plemena (ovdje često izvan sela).

Nazivi pokazuju karakteristična raširenja i regionalne koncentracije zavisno od kulturne, društvene i političke sfere utjecaja na ovim prostorima u različitim vremenskim periodima.

Veći broj podataka vjerojatno bi dao nešto jasniju sliku ali i iz ovoga kartograma dobro se mogu uočiti regionalne različitosti.

U literaturi se *čairi* češće spominju u Bosni, a nemamo niti jedan podatak za naziv *urije* iako bi se, prema vlastitim saznanjima mogao češće susretati u Bosni. Isto tako, malo čudi činjenica da se naziv *utrina* uopće ne pojavljuje na potezu od sjevera prema jugu, istočno od Dunava, zatim istočno od republičke granice Hrvatske i Srbije, istočno od Drine, kao i republičke granice Crne Gore i Hercegovine - iako bi se mogao očekivati.¹⁰

Komun, kao jedan od naziva s jasnom etimologijom uzet je kao zajednički za više naziva

⁹ Baza podataka načinjena je kao uvjet za računalnu obradu, izradu i ispis etnoloških karata. Sadrži sve relevantne podatke o selima, nacionalnoj i vjerskoj strukturi stanovništva, vremenu zapisivanja, kazivačima i zapisivačima. Za opis i pretraživanje baze upotrijebljen je program ISIS, verzija 2.3 pogodan za obradu numeričkih, tekstualnih i ponovljivih podataka. Ispisu karata pristupa se pretraživanjem datoteka i njihovim pretvaranjem u oblik pogodan za grafički ispis na laserskom štampaču pomoću programa Ventura Publisher.

¹⁰ Nazivi *utvaj(t)* i *gmajna* su germanizmi rašireni u sjevernim i sjeverozapadnim područjima sa značenjem općinsko (zemljište, pasište) - Hutweide, Gemeinde.

Čair i *urije* su balkanski turcizmi poznati i kao toponamastički pojmovi na područjima do kojih su dopirali turski utjecaji.

Komun i sl. su romanizmi s značenjem zajednica, društvo i rašireni su u južnim i jugozapadnim krajevima.

Surek (*in retro*) - naziv od turskog *surmek*: veće stado ovaca ili goveda, često i miješano, koje se goni ponajviše na planinsku pašu.

(*komusko, komunica, komunela, komunada* i sl.), a u vezi s njegovim raširenjem očekivali bismo ga češće na Krasu i u Slovenskom primorju. Svakako češće nego li naziv *gmajna* sa značenjem općinsko (vlasništvo).

Uočljiv je nedostatak naziva kao što su *pašnjak ispašnjak, ledina, livada* i sl. Razlog je po svoj prilici u banalnoj činjenici da su oni u još manjoj mjeri zaokupljali pažnju zapisivača nego li navedeni i da su u većem broju slučajeva za pašnjake zapisivani lokalni toponimi.

Za suradnju u ispaši i čuvanju stoke na takvim pašnjacima, tipični oblici udruživanja su **čorda (čreda) red(a), srida, pored, poredovnica** i sl.).

Na karti 3. imamo osnovnu podjelu na načine organiziranja iz čega je vidljivo da se udružuje više domaćinstava, ali nemamo dovoljan broj pokazatelja na koji način. Uočljivo je i to da se češće navode zajednički pastiri. Raspored pojava koje su na izvjestan način usporedive može se pratiti na kartama koje slijede. To su karte 4. i 4A.

Na karti 4. koja je u svome jednom dijelu posve komplementarna karti 4A. uneseni su podaci za najčešće nazive organiziranja. Kako zapisivači po svoj prilici nisu posvetili dovoljno pažnje postojećim (ili zapamćenim nazivima) rezultat je bio vrlo ograničen broj podataka. Uspoređujući te dvije karte uočavamo da je češće, barem za Sloveniju, naveden naziv za pastire nego li naziv za oblik organiziranja. Inače je na karti naziv *čorda* skupni naziv za više lokalnih ili regionalnih varijanti kao npr. *čreda, čereda, šreda, čarda*.

Pojmom *čorda* označava se i oblik udruživanja i skupina stoke koja se čuva. Gotovo isključivo, naročito prema **Upitnicama**, *čorda* se organizira za čuvanje krava, goveda, pa je tako i čuvar krava *čordaš* ili *kravar*, odnosno *govedar*. Rjeđe se spominje svinjska *čorda*, ili npr. *konjska čorda* pa se govori o *krdu svinja* i *svinjaru*, *alaši* ili *ergeli konja* (sukladno tome *alašar* ili *ergelaš*). Isto tako *ovčar, čoban* ili *pastir* napasa *čopor, buljuk, stado, jato, krdo* - ovaca ili goveda, a *volar (biroš)* - volove.¹¹

Čuvanje u čordi organizira se za više domaćinstava, dijelove sela ili cijelo selo izborom zajedničkog pastira (*čordaša*), ili više *čordaša* (zavisno od broja) stoke ili podjele stoke po "strukama", vrstama. Za pomoć *čordašu* mogu biti određeni jedan ili više mladih muškaraca koje prema dogovoru plaća selo ili sam *čordaš*, ili pak svaka od udruženih kuća daje na određeno vrijeme nekoga člana kao pomoćnika (npr. Brezovica kod Materije kod Kopra (dC 112) gdje je iz svake kuće, dok traje zajedničko napasanje, jedan dan išao neko za "poganiča").

Pastirima se plaća u novcu ili u naturi. U naturalnom plaćanju zajedničkih pastira evidentne su razlike od sela do sela. Dobri su opisi takvih davanja kod spomenutih Jančerove i Nikolića a iz **Upitnica** možemo navesti neke primjere.

Selo Rušani (ci 242) kod Virovitice imalo je dva *čordaša* (kravara) i dva *svinjara* (*gulaša*) koji su imali zajedničku "selsku kuću", a njihove žene zajedničku kuhinju. *Čordaš* je dobijao po kravi osmak žita (14 l. pšenice) i pšenični kruh od 3 - 5 kg. Nedaleko selo Gradina (ci 421) davalo je *čordašu* 15 l. žita i jedan kruh, a *konjaru* samo žito, bez obaveze da daje i kruh.

U Drnju (bh 323) *čordaš* i *svinjar* hranili su se i stanovali kod vlasnika stoke onoliko dana koliko su ovi imali grla na čuvanju, a za Uskrs su dobijali jednu pletenicu "pri sakoj hiži". Birao

¹¹ Npr. za Selo Umoljane (iK 422) ispod Bjelašnice, kod Sarajeva, navodi se da je "Od 1. avgusta zajednički čoban za konje i volove koji pasu na čairima u selu".

ih je i pogađao seoski starješina na pijacu u Đurđevcu na vrijeme od godinu dana.

Konjar (csikosz - čikoš) iz sela Debeljača kod Pančeva (eo 242) dobijao je za svakog konja kojeg je čuvao "3 kg. hljeba, 50 dkg. slanine, 10 komada jaja ili 1 kg. pasulja i 20 kg. žita ili kukuruza".

U selu Hrašće kod Postojne (DC 221) koje je imalo dva "črednika" dogovarano je po kućama da črednike drži na hrani i stanu svaki vlasnik stoke koja je u čredi, zavisno od toga tko je koliko stoke imao na čuvanju.

Naziv *red* je druga tipska pojava i njime se (s lokalizmima kao što su *poređe*, *pored*, *poredovnica*, *redanje*, *na sminu* i dr.) označava na različite načine organizirano čuvanje blaga s izmjenjivanjem pastira, uglavnom prema broju "grla" (stoke) koja se daju na čuvanje iz udruženih domaćinstava. Svaka kuća je vodila brigu o ishrani i drugim potrebama svojih pastira koje je davala "u red".

U **Upitnicama** se za ovakav tip suradnje navodi više opisnih odgovora. Tako od neodređenih odgovora da se stoka čuva "po nekoliko dana na redu" (iI 123, Zagoričani - Livno) ili "udružuju se u čuvanju i izmjenjuju po danima prema broju stoke" (mM 113, Brajići - Budva), ili, "bila je poredovnica - po sedam dana čuvanja iz svake kuće (eK 413, Donja Bebrina - Sl. Brod), dolazimo do posve konkretnih kao što su: "Čuvaju svako svoje ili idu u red jedan dan za 5 ovaca, ili jedan dan za jednu kravu" (gf 324, Rudopolje Bruvanjsko - Gračac), ili "Kad čuvaju u red onda za 1 kravu čuvaju 1 dan, a za 4 - 5 ovaca jedan dan (Gf 123, Donji Frkašić - Titova Korenica), odnosno u nedalekom selu Pećani (GF 244), u čuvanju blaga "Redaju se po danima prema broju grla stoke". I u selu Nebljusima (Gf 232) kod Bihaća udruživale su se tri, četiri kuće. Čoban iz kuće koja je davala, npr. 20 ovaca bio je dužan čuvati sve zajedničke ovce 4 dana.¹²

Nisu rijetki slučajevi da su se ranije udruživali i za čuvanje svinja, naročito ako su ih u jesen tjerali "u žir" ("na žirenje", "žiropaša") u bukove ili hrastove šume, ponekad i vrlo daleko od sela).¹³

Podaci iz **Upitnica** nedvojbeno ukazuju na činjenicu da se čuvanje u čordi obavljalo upravo dogovorom više domaćinstava koja su davala stoku na čuvanje i po redu određivali čeljade koje će određeni broj dana biti čordar (čredar, šredar, črednik, čordaš).

Iznimno je *poredovnik* određivan na neki drugi način, a ne prema broju stoke koji je davala kuća ispred koje dolazi.

U tom smislu mogu se tumačiti i podaci za **sridu** koji potvrđuju da se "srida čuva na redu" (ii 341, Kongora - Duvno), ali "ako se selo ne može dogovoriti oko sride onda se čuva po zaseocima ili se udruži po nekoliko kuća. Tada obično na 10 kuća idu 2 čobana". Ovakvi zapisi upućuju na dva oblika udruživanja pri kome se drugi implicitno odnosi na čordu i uobičajeno određivanje čordaša (u ovom slučaju sridara).

¹² *Alaša* je skupina konja ili ždrjebadi koja se povjerava na čuvanje jednom od članova iz udruženih obitelji. Prema vlastitim podacima sve do unazad tridesetak godina veći broj domaćinstava ispod Okića u Jaskanskom Prigorju određivao je na smjenu jednog ili više momaka za zajedničko čuvanje konja u području oko Rakovog potoka i Bratine.

¹³ U Broz Ivekovićevom "Rječniku" imamo ovakve primjere za *poredovnicu*: "Ovce pasla Šuićkinja Mara u Šuici povrh Malovana, šnjom poreda dva čobana mlada"; "Od Rovina ovce najavio, a bez druga i porednika" i "Ovce čuva Petre Boškoviću, druga nema, porednika nema".